

УДК 336.226:631.15.017.3

Оцінка перспектив інституалізації особистих селянських господарств

Киризиук С.В.

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділу економіки і політики аграрних перетворень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

У дослідженні проаналізовано ініціативи стосовно формалізації особистих селянських господарств у сучасному інституційному середовищі. Здійснено оцінку витрат, пов'язаних із запровадженням регулювання діяльності сімейних фермерських господарств як фізичних осіб-підприємців. Запропоновано альтернативний варіант урегулювання їх діяльності, що забезпечує рівні з іншими сільськогосподарськими виробниками конкурентні умови господарювання сімейних фермерських господарств.

Ключові слова: особисте селянське господарство, сімейне фермерське господарство, фізична особа-підприємець.

Киризиук С.В. ОЦЕНКА ПЕРСПЕКТИВ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ЛИЧНЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ

В исследовании проанализированы инициативы касательно формализации личных крестьянских хозяйств в современной институциональной среде. Проведена оценка издержек, возникающих вследствие внедрения регулирования деятельности семейных фермерских хозяйств в качестве физических лиц-предпринимателей. Предложен альтернативный вариант урегулирования их деятельности, который обеспечивает равные с другими сельскохозяйственными производителями конкурентные условия хозяйствования семейных фермерских хозяйств.

Ключевые слова: личные крестьянские хозяйства, семейное фермерское хозяйство, физическое лицо-предприниматель.

Kyryziuk S.V. OUTLOOK DIAGNOSIS FOR INSTITUTIONALIZATION OF FARMING HOUSEHOLD

In the investigation we analyzed the initiatives for the formalization of farming households in the current institutional environment. It was evaluated the costs of farming household, registered as a private entrepreneur. There was developed the alternative mechanism, which is provided competitive conditions for family farms compare to other agricultural producers.

Keywords: farming household, family farms, individual entrepreneur.

Постановка проблеми у загальному вигляді. 2014 рік Світовою продовольчою організацією (ФАО) був проголошений роком фермерських господарств, яким відводиться надзвичайно масштабна місія – «нагодувати світ, піклуючись про Планету»¹. В Україні відтоді також розпочалась активна робота з підтримання ключової ролі малих сільськогосподарських виробників у забезпеченні продовольчої безпеки та збереженні сільських територій. На відміну від країн ЄС, де сімейна ферма є основою аграрного устрою, в Україні сформувалась полярна структура в сільському господарстві, у якій конкурентні позиції дрібних агровиробників утискаються сильним політичним й економічним лобі з боку корпоративних підприємств. За підтримки громадянського суспільства (головним чином науков-

ців та громадських організацій) відбуваються намагання подолати сформовані тенденції й вивести сімейне аграрне господарювання, передусім особистих селянських господарств (ОСГ), з інституційної тіні. Проте деякі ініціативи реалізуються політиками й профільними міністерствами у спосіб, який може не лише обмежити стимулювання їх інституалізації у формі сімейних фермерських господарств (СФГ), але й сформувати нові бар'єри для розвитку. З 1 травня 2016 року набула чинності нова редакція Закону України «Про фермерські господарства» від 16 вересня 2003 року № 973-IV, де передбачено можливість утворення фермерських господарств без створення юридичної особи (чого не було до цього) на основі реєстрації фізичної особи-підприємця (ФОП).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такі законодавчі ініціативи викликали широку

¹ "Feeding the world, caring for the earth" [15]

громадську дискусію. Одними авторами можливість реєстрації СФГ у формі ФОП розглядається як «суттєва преференція» [1], тоді як інші бачать у цьому переважно загрози їх розвитку, оскільки такі пропозиції створюють нерівні конкурентні умови порівняно з іншими сільськогосподарськими виробниками, нав'язують складні адміністративні процедури тощо [2]. Більше того, пропонувані нововведення створюють безліч невідповідностей юридичного характеру, на чому наголошують спеціалісти [3; 4]. На нашу думку, такий розвиток подій обумовлено частково тим, що до процесу розроблення пропозицій не були залучені основні суб'єкти регулювання – представники ОСГ, а також відсутністю аналізу законодавчих ініціатив на предмет сприяння веденню малого підприємництва.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Зважаючи на це, ми ставимо за мету проаналізувати законодавчі нововведення щодо реєстрації СФГ на основі ФОП на предмет сприяння веденню малого підприємництва та обґрунтувати шляхи удосконалення процесу їх інституалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ініціатива щодо надання можливості ОСГ реєстрації СФГ на основі ФОП законодавцем подається як найпростіший спосіб їх інституалізації, виходячи з наявних організаційно-правових форм господарювання. Дійсно, попередня редакція Закону України «Про фермерське господарство» обмежувала утворення фермерських господарств виключно у формі юридичної особи, що тягнуло за собою всі регуляторно-адміністративні процедури, включаючи вимоги щодо ведення різного роду звітності. З цієї точки зору ФОП, безперечно, є більш привабливою формою формалізації ОСГ, особливо зважаючи на спрощення багатьох процедур, що має місце у зв'язку з реформою регуляторної та податкової політики впродовж останніх трьох років. Щоб оцінити прийнятність такої форми формалізації діяльності ОСГ, нами була використана загальноєвропейська методика, що прийнята також в Україні² – так званий тест малого підприємництва (М-тест) [5]. Загалом її суть зводиться до «порівняння потенційних витрат і вигод від запровадження регулювання» та визначення ефекту від впровадження альтернативних варіантів і різних

пом'якшувальних заходів [5]. Адже деякі регуляторні акти можуть спричинити непропорційно високі витрати для суб'єктів малого та середнього бізнесу (МСП).

Згідно з прийнятими правками до вищезгаданого Закону «Про фермерське господарство» та Законопроекту щодо внесення змін до Податкового кодексу [6] основні нововведення стосуються:

- можливості реєстрації СФГ у формі ФОП (укладання договору між членами ОСГ про створення СФГ, реєстрація ФОП головою ОСГ або іншим членом);

- запровадження звільнення від сплати єдиного податку й введення мораторію на будь-які перевірки їх діяльності на період до 1 січня 2021 року.

У дослідженні представлено оцінку сценарію утворення СФГ на основі реєстрації ФОП у 2017 році. Згідно з вищезгаданою методикою витрати адміністративних процедур для суб'єктів регулювання розраховуються на основі оцінки:

- прямих витрат (витрати на адаптацію процесу виробництва, фінансові зобов'язання, навчання персоналу тощо);

- адміністративних процедур МСП щодо виконання регулювання (звітування, забезпечення доступу для контролюючих органів тощо);

- адміністративних витрат регуляторних органів на адміністрування.

Реєстрація та діяльність ФОП для ОСГ не містить жодних вимог щодо спеціального обладнання (наприклад, встановлення касового апарату), тому прямі витрати пов'язані лише з фінансовими зобов'язаннями СФГ-ФОП (сплатою податків та внесків). Ключовим елементом М-тесту щодо оцінки адміністративних процедур є детальна розшифровка регулювання на окремі етапи / процеси. Для цього нами були проведені консультації з різними суб'єктами, що мають як прямий, так і опосередкований зв'язок з процедурами реєстрації ФОП:

- 1) сільські жителі ФОП (12 осіб);
- 2) представники Державної регуляторної служби України (1 особа);
- 3) представники районних органів податкової інспекції (1 особа) та відділу Держгеокадастру (1 особа);
- 4) представники регіональних громадських організацій, що займаються підтримкою розвитку МСП (3 особи).

Оцінка витрат часу ОСГ для реєстрації ФОП проводилась нами на основі враху-

² Ця методика є частиною аналізу регуляторного впливу в рамках Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 року № 1160-IV.

вання показників транспортної доступності (оцінювалась наявність прямого автобусного сполучення чи особистого автотранспорту), наявності доступу до мережі Інтернет у домогосподарстві, рівня освіченості. Дані для оцінки необхідних показників були отримані на основі первинних даних обстеження домогосподарств України у 2015 році [7] та суцільного обстеження сільських населених пунктів, проведеного у 2013 році [8]. Для кожного сільського домогосподарства було розраховано час на виконання різних процесів, виходячи з припущення щодо мінімізації фінансових витрат на здійснення необхідних дій. Так, зокрема, на етапі ознайомлення та отримання попередньої інформації враховувалися всі сценарії: від 3,5 год. за найбільш оптимального сценарію (отримання необхідної інформації з мережі Інтернет, з високим рівнем знань та наявністю можливості отримання поради від знайомих-підприємців) до 14 годин за сценарію відсутності будь-яких можливостей отримання інформації безпосередньо на місці (у домогосподарстві), а лише шляхом консультування в центрі надання адміністративних послуг (при цьому враховується необхідний час на отримання консультацій, очікування у черзі, розклад руху громадського транспорту та витрати часу на подолання від-

стані до зупинки). За аналогічним алгоритмом були розраховані витрати часу на кожному з виділених етапів, середньозважені за різними типами домогосподарств, значення яких наведені у табл. 1.

Згідно з положеннями М-тесту витрачений час на виконання адміністративних процедур міг бути використаний членом ОСГ для отримання прибутку, у зв'язку з чим понесені втрати виражаються у грошовій формі. М-тестом не передбачено жорстких правил щодо методики грошової оцінки затрат часу, а пропонуються лише певні рекомендації щодо застосування можливих варіантів. У разі з ОСГ, на нашу думку, найбільш прийнятними варіантами для грошової оцінки затрат часу можуть виступати:

- розрахунок на основі мінімальної заробітної плати;
- розрахунок на основі доходів ОСГ від ведення сільськогосподарської діяльності;
- на основі валової виробленої продукції усіма домогосподарствами.

Мотивацією для застосування першого варіанту може бути те, що ОСГ є потенційними ФОП, які здебільшого використовують спрощену систему оподаткування, за якої всі податкові зобов'язання (податок на прибуток, соціальні внески) розраховуються на основі

Таблиця 1

Оцінка витрат ОСГ для інституалізації їх діяльності

Етапи (процеси) виконання адміністративних процедур	Середній обсяг витрат ОСГ / регуляторних органів, год.	Кількість процедур за 1-й рік	Кількість процедур за наступний рік	Кількість процедур за 5 років
1. Витрати на етапі реєстрації				
1.1. Витрати часу на отримання первинної інформації та консультування	7,0 / 0,6	1	–	1
1.2. Витрати часу на передачу реєстраційних форм реєстратору	8,2 / 0,5	1	–	1
1.3. Отримання виписки з Держреєстру та подання заяви щодо вибору системи оподаткування	8,0 / 1,1	1	–	1
2. Витрати на етапі оподаткування				
2.1. Сплата ЄП	7,7 / –	–*	12	12
2.2. Сплата ЄСВ	8,2 / –	4	4	20
3. Витрати на етапі звітування				
3.1. Підготовка та подання звіту по ЄП	9,5 / 1,1	–	1	5
3.2. Підготовка та подання звіту по ЄСВ	9,5 / 1,1	–	1	5

Джерело: розраховано автором

* За умови прийняття законодавчих ініціатив щодо звільнення від сплати ЄП до 1 січня 2021 року

мінімального рівня зарплати (вираженого у відсотках від її рівня). Варіант, заснований на врахуванні доходів від ведення агродіяльності ОСГ, може бути розрахований на основі вибіркового обстеження домогосподарств, в якому представлено інформацію щодо вартості спожитої продукції, виробленої у домогосподарстві, реалізованої, безоплатно переданої тощо. Під час використання третього варіанту може бути використано доступну статистичну інформацію щодо обсягу виробленої сільськогосподарської продукції вітчизняними домогосподарствами. Недоліком при цьому є те, що важко оцінити, яку саме частку цієї продукції вироблено сільськими домогосподарствами, оскільки свій внесок також роблять й міські сім'ї (зокрема, виробництво агропродукції на земельних ділянках, наданих для ведення дачного господарства). Усі три варіанти належать до підходів, заснованих на використанні так званих жорстких джерел даних, що свідчить про високу надійність отриманих результатів. На нашу думку, найбільш прийнятним варіантом є перший – на основі мінімальної зарплати, що відображає мінімальний рівень економічної винагороди за будь-яку трудову діяльність. Згідно з прийнятим Верховною Радою проектом Закону України «Про Державний бюджет на 2017 рік» [9] передбачено встановлення мінімальної

зарплати на рівні 3 200 грн. При 40-годинному робочому тижні вартість однієї, відповідно, у 2017 році складає 19,34 грн., на основі чого було оцінено вартість втраченого робочого часу ОСГ на реєстрацію ФОП та виконання інших процедур. Цей самий підхід було використано й для оцінки вартості адміністрування регуляторними органами.

Окрім витрат часу на реєстрацію та функціонування ФОП, фермери нестимуть й витрати

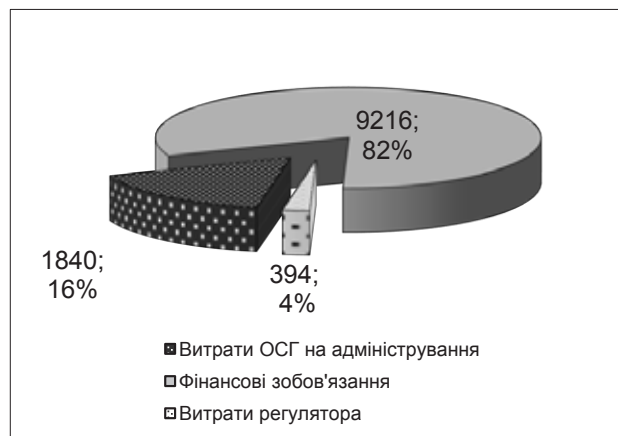

Рис. 1. Оцінка середньорічних витрат для виконання адміністративних процедур щодо реєстрації та здійснення діяльності одного СФГ-ФОП, грн.,%

Джерело: розраховано автором

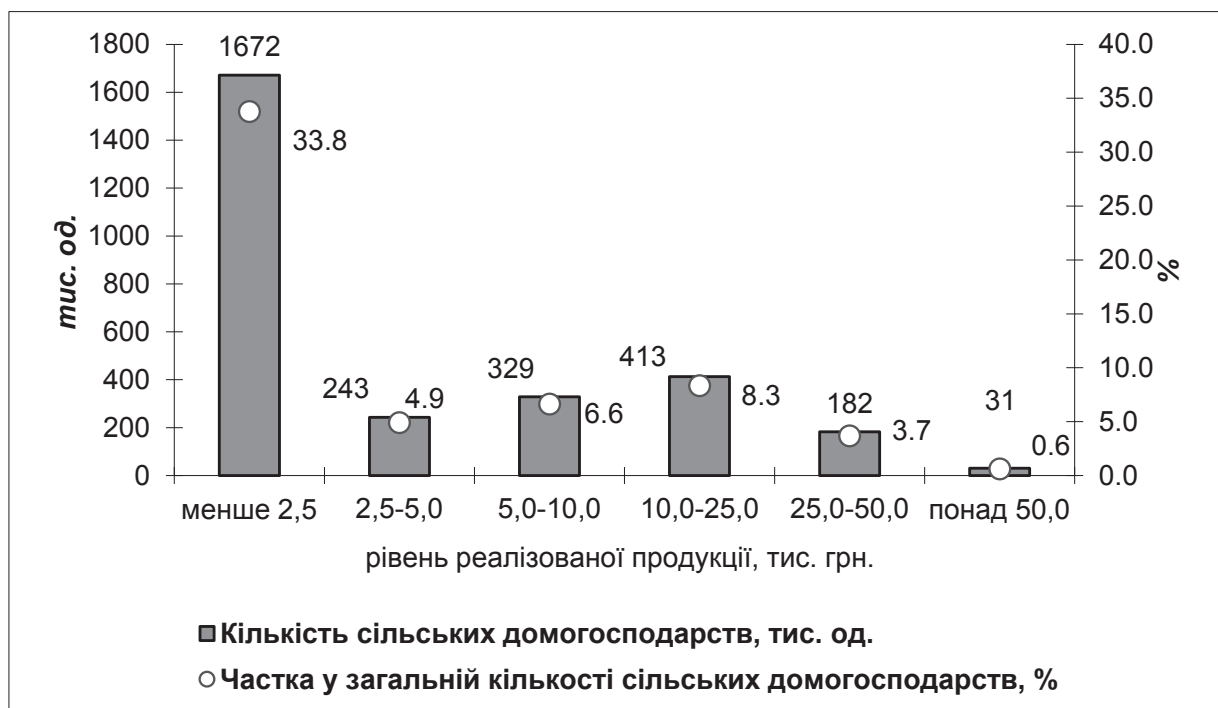

Рис. 2. Оцінка кількості ринково-орієнтованих ОСГ в Україні

Джерело: розраховано авторами [7]

Примітка: рівень реалізованої продукції за мінусом витрат на ведення ОСГ

на оплату транспортних послуг, оплату Інтернету, зв'язку тощо, включених до витрат ОСГ на адміністрування. Але найвагомішою статтею витрат потенційних СФГ-ФОП є фінансові зобов'язання, пов'язані зі сплатою єдиного податку (ЄП) та єдиного соціального внеску (ЄСВ). При цьому нами враховано законодавчу ініціативу щодо звільнення СФГ від сплати ЄП до 2021 року. Проте зобов'язання щодо сплати ЄСВ це не стосується, що тягне за собою значне фінансове навантаження на СФГ – майже 8,5 тис. грн. щорічних внесків (рис. 1). Таким чином, сукупні витрати СФГ-ФОП за умови дотримання усіх адміністративних процедур та виконання податкових зобов'язань за п'ять років складуть 55 280 грн., або в середньому 11 056 грн. у рік. При цьому потрібно враховувати, що реєстрація додаткових членів ОСГ як членів СФГ тягне за собою необхідність сплати ЄСВ за кожну наступну особу.

Як свідчать результати дослідження І. Прокопи та Т. Беркути, з початку 2000-х років відбувається збільшення частки ринково-орієнтованих ОСГ, що мають перспективи набуття «підприємницького характеру» діяльності [10, с. 128–131, 227–228]. Незважаючи на це, відповідно до наших розрахунків потенційні фінансові витрати при реєстрації СФГ-ФОП під силу лише незначній частині сільських ринково-орієнтованих домогосподарств (рис. 2).

Як показують результати оцінки (рис. 2), лише близько 600 тис. ОСГ (12,6% від усіх сільських домогосподарств), що виробляли не лише для задоволення власних споживчих потреб, але й для реалізації надлишків агропродукції, зможуть покривати необхідні витрати у зв'язку з реєстрацією СФГ-ФОП. Проте інституалізація ОСГ й перетворення їх на СФГ має на меті створення сильних з економічної точки зору господарств сімейного типу, що передбачає отримання ними засобів не лише для існування, але й для розвитку – розширеного відтворення. Якщо взяти за основу отримання необхідного рівня прибутку на рівні мінімальної зарплати у 3 200 грн., то для СФГ-ФОП з одним членом, зайнятим у сімейному господарстві, дохід від реалізації агропродукції має складати щонайменше 50 тис. грн.³ Як видно з рис. 1, таких ОСГ в Україні (за даними 2015 року) налічувалось трохи більше 30 тис., або 0,6% від усіх сільських домогосподарств.

Проведені розрахунки дають підстави для висновку про низьку економічну здатність вітчизняних ОСГ до інституалізації відповідно до ініційованого механізму на основі реєстрації ФОП. Зрештою, результати, представлені на рис. 2, не свідчать про слабкі перспективи вітчизняних ОСГ, а відображають скоріше відторгнення цих малих форм господарювання в процес реалізації аграрної політики. Європейський досвід свідчить про те, що за сприятливих умов організаційно-інституційного середовища саме малі сімейні ферми можуть перетворитися на стійку основу аграрного сектору національної економіки. Звичайно, для стимулювання їх розвитку у сформованих вітчизняних умовах функціонування аграрного сектору (сильного лобі з боку корпоративного сектору) без державної підтримки не обійтись. Проте, як показує українська практика, впровадження підтримки має здійснюватись виключно на засадах строковості (чіткого обмеження дії інструментів підтримки у часі) й результативності (підтримка в обмін на досягнення визначених рівнів розвитку). Формування чітких правил забезпечить державу у майбутньому від політичного й економічного тиску, як це відбувається, наприклад, в частині намагання вирішити проблему скасування пільгового оподаткування сільськогосподарських підприємств, які сплачують мізерні суми порівняно з їх європейськими аналогами (в Німеччині ставки оподаткування для фермерів варіюються від 14% до 45%, Нідерландах – від 33% до 52%, Великобританії – від 20% до 45% [11]). Наприклад, у 2015 році у Хмельницькій області середнє сільськогосподарське підприємство (платник ЄП 4-ї групи) сплачувало 152 грн. з 1 га єдиного податку [12]. Згідно з нашими оцінками середній розмір ОСГ, що реалізовували надлишки сільськогосподарської продукції (рис. 2), у 2015 році складав 1,2 га. Під час реєстрації ОСГ як СФГ-ФОП за умови відсутності пільгового періоду, як це передбачено проектом змін до Податкового кодексу, вони мусили б сплачувати щороку 3 840 грн. у формі ЄП, що у розрахунку на гектар оброблюваної площі складає 3 200 грн. Очевидно, що такий підхід в оподаткуванні діяльності ОСГ та сільськогосподарських підприємств порушує принципи рівності та створює для дрібних виробників нерівні конкурентні умови.

Як альтернативний варіант інституалізації ОСГ можна запропонувати розширити наявний в Україні механізм сплати земельного податку, відповідно до якого сільські домо-

³ 3 200 * 12 + 11 056 = 49 456 грн.

господарства сплачують відповідний податок, ставка якого відрізняється залежно від виду земель (зокрема, під забудову, для ведення ОСГ, товарного виробництва). Податківці за поданням сільської ради нараховують кожному домогосподарству необхідну суму податку, що підлягає сплаті, яка має бути внесена домогосподарством на його індивідуальний рахунок. Як правило, сільські домогосподарства сплачують земельний податок раз на рік (хоча передбачено можливість розбиття на два платежі) через поштові відділення. Згідно з нашими оцінками у 2015 році середній розмір земельного податку в Україні, сплаченого сільськими домогосподарствами, що реалізовували частину виробленої продукції, складав близько 85 грн. Очевидно, що порівняно з податковим зобов'язанням під час реєстрації СФГ-ФОП земельний податок не обтяжує бюджет української сільської родини. Більше того, навіть його підвищення до рівня, який сплачують сільськогосподарські підприємства, виглядає однозначно прийнятніше. Крім того, такий варіант не тягне за собою додаткових (окрім тих, що вже існують) адміністративних процедур для ОСГ і регуляторних органів, тому є більш ресурсозберігаючим, ніж реєстрація СФГ-ФОП, принаймні в частині сплати ЄП та звітування.

В частині формування сприятливого середовища розвитку дрібних форм господарювання (СФГ) в Україні є можливість врахування досвіду країн-членів ЄС, зокрема Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), які під час вступу до ЄС також зіштовхнулися з проблемою інституалізації величезної кількості дрібних сімейних господарств. Так, наприклад, у Польщі кількість найдрібніших сімейних ферм (менше 1 ESU⁴) у 2007 році складала 1 622 тис., у Румунії – 3 065 тис., Болгарії – 375 тис., Угорщині – 486 тис., що становило 53%, 78%, 76% та 78% відповідно від усіх агровиробників [13, с. 139]. Аналіз досвіду країн ЦСЄ в частині інституалізації дрібних сімейних ферм та господарств, що за своїми ознаками відповідають вітчизняним ОСГ, свідчить про використання ними різних механізмів та інструментів стимулювання.

⁴ European Standart Unit = 1 200 євро. Для кожної країни та її регіону на основі вибіркового обстежень економічної діяльності малих сімейних ферм та цін на агропродовольчу продукцію на локальних ринках розраховуються обсяги річних доходів від здійснення аграрної діяльності за її типами – так званий показник дохідності, на основі якого визначається розмір господарств: Standard Gross Margins = Обсяг виробленої продукції + Підтримка – Витрати. Проте у зв'язку з реформою Спільної аграрної політики ЄС з 2007 року для оцінки розміру господарств використовується показник Standard Output = Обсяг виробництва.

По-перше, в країнах ЦСЄ чітко встановлено, які сімейні сільськогосподарські господарства підлягають обліку. Як правило, для цих цілей використовується статистично розрахунковий метод оцінки розміру господарства, на основі чого розраховується потенційний дохід господарства від ведення аграрної діяльності. Мінімальний розмір господарств, який не підлягає статистичному обліку, у різних країнах ЦСЄ коливається від 1 до 4 ESU. По-друге, в країнах ЦСЄ застосовується пільгова система оподаткування з встановленням декількох граничних рівнів, що, як правило, передбачає застосування нульової ставки оподаткування для першого рівня отриманих доходів; звільнення від сплати податків, але з необхідністю сплати соціальних внесків для другого рівня доходів; застосування загальних ставок оподаткування для доходів третього рівня. По-третє, сільськогосподарські виробники країн ЦСЄ мають можливість вибору сплати податків за спрощеною чи загальною процедурами. При цьому спрощена процедура заснована на визначених (наприклад, статистичним методом раз на п'ять років) рівнів частки загальних доходів, які можуть бути віднесені дрібними фермерами до витрат. Зокрема, в Угорщині 85% загальних доходів у рослинництві та 96% у тваринництві дозволяється віднести на витрати, а решта суми підлягає оподаткуванню. Оцінюючи досвід ЦСЄ загалом, потрібно відзначити, що європейська політика щодо малих сімейних господарств спрямована не на примусове урегулювання їх діяльності й передусім обкладання податками, а на стимулювання розвитку з метою отримання достойних доходів, які, зрештою, дадуть їм змогу забезпечити соціальні гарантії (у формі пенсії та страхування здоров'я) і, нарешті, підтримання бюджету країни у формі сплати податків. У післявступний період в країнах ЦСЄ за підтримки Єврокомісії активно реалізовувалася програма модернізації та розвитку малих сімейних господарств, що передбачала можливість отримання безповоротної допомоги на розширення масштабів виробництва з метою посилення економічного розміру та формалізації статусу господарств [14, с. 89–91].

Висновки з цього дослідження. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що механізм формалізації ОСГ на основі реєстрації СФГ-ФОП не відповідає принципам рівності конкурентних умов розвитку різних за розмірами типів сільськогосподарських виробників в Україні. Перш за все

зауважимо, що стандартний підхід, який використовується до інших видів діяльності МСП у сільській місцевості, не може бути використаний до ОСГ, оскільки члени сімейного фермерського господарства повинні розглядатися у нерозривному зв'язку з діяльністю їх господарства, а відволікання на виконання адміністративних процедур обмежує виконання ними своїх функцій. По-друге, метою функціонування СФГ є не отримання прибутку, а забезпечення диверсифікації доходів сільської сім'ї, що досить часто зводиться до простого виживання за рахунок сільськогосподарської діяльності. По-третє, навіть за умови забезпечення отримання необхідного рівня доходів повинен зберігатися паритет у підходах до оподаткування різних типів агро-

виробників. На нашу думку, прийняття розглянутих законодавчих ініціатив може вже на початковій стадії створити низку бар'єрів для розвитку сімейних фермерських господарств на основі ОСГ.

Пошуки оптимального механізму формалізації ОСГ мають бути продовжені, засновуючись на досвіді країн-членів ЄС, зокрема ЦСЄ, а також розглянутих в цьому дослідженні деяких пропозицій. Подальші дослідження в цьому напрямі будуть спрямовані на удосконалення методик оцінки розміру малих сімейних форм господарювання в сільському господарстві відповідно до прийнятих в ЄС; обґрунтування критеріїв та граничних значень для застосування диференційованих ставок оподаткування тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фермерство в Україні може перетворитися на сімейний бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cure.org.ua/ua/novini/fermerstvo-v-ukrain-mozh.html>.
2. Бородіна О. Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації / О. Бородіна, І. Прокопа // Дзеркало тижня. Україна. – №35. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/ariculture/simeyni-fermerski-gospodarstva-problemi-formalizaciyi-.html>.
3. Варенікова В. П'ять цікавинок для фермерів: ексклюзивно від законодавця / В. Варенікова // Юридична газета online [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pyat-cikavinok-dlya-fermeriv-eksklyuzivno-vid-zakonodavcy.html>.
4. Шишканов О. Сімейний бізнес на землі: нові правила, нові питання / О. Шишканов // Пропозиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://propozitsiya.com/ua/simeyniy-biznes-na-zemli-novi-pravila-novi-pitannya>.
5. Тест малого підприємництва (М-Тест). Посібник з використання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dkrp.gov.ua/info/4934>.
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств) : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58748.
7. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році : стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 234 с.
8. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 187 с.
9. Про Державний бюджет на 2017 рік : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60032.
10. Прокопа І. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І. Прокопа, Т. Беркута. – К. : НАН України; Ін-т екон. та прогноз., 2011. – 240 с.
11. The taxation of agriculture in the EU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://agrotypus.com/2016/01/27/the-taxation-of-agriculture-in-the-eu>.
12. Оскал фіскала: з якими податками аграрії житимуть в 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agravery.com/uk/posts/show/oskal-fiskala-z-akimi-podatkami-agrarii-aitimut-v-2016-roci>.
13. Jitea I. Personal Agricultural Income Taxation. A Comparative Analysis between Several New Member States. Bulletin UASVM Horticulture, 67(2), 2010. – P. 138–143.
14. Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільських жителів / [О. Бородіна, І. Прокопа, С. Киризюк] // Економіка і прогнозування. – 2012. – № 3. – С. 79–91.
15. 2014. International Year of Family Farming [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/family-farming-2014/en>.